

Egy kiismerhetetlen életmű

Nem olyan idöket élünk, melyek kifejezetten kedveznének a monográfiák, vagy egyáltalán bármilyen nagyobb lélegzetű tudományos munka megszületésének. Több száz oldalon feldolgozni egy-egy személyiség, vagy korszak történetét sok-sok kutatómunkát és legalább viszonylagos nyugalmat igényel. Márpedig nem élünk nyugodt idöket. Ha azokat élnénk, akkor bizonyára több kutató bele tudna vagy merne vágni egy több évre szóló vállalkozásba, és lassan, de biztosan alaposan fel lennének dolgozva azok a témák, melyekkel még adós az adott tudomány. Ezzel pedig jól járna a magyar tudomány és kultúra, valamint a magyar társadalom egyáltalán. Csak éppen sajnos ennek majdnem az ellenkezője történik, amivel nem jár jól senki: sem a tudomány, sem a kultúra, sem a társadalom. Ilyen idökben pedig különös elismerés illeti azokat a szerzőket, akik az ezzel járó nehézségek dacára mégis monográfiák írásába fognak, és különös figyelem műveiket.

De Havasréti József tavaly megjelent Szerb Antal-monográfiája nem csak ezért tarthat számot a figyelemre. Választott hőse a magyar irodalomtörténet egyik legizgalmasabb alkotója: az érettségire-felvételre készülő diák ma is nagy kedvvel forgatja irodalomtörténeteit, szépirodalmi művei pedig több generáció számára váltak kultikus olvasmánnyá. Igaz, a szakmai kritikák meglehetősen szigorúsággal bántak regényeivel és tudományos munkáival egyaránt, de ez csak annál több izgalmas kérdést vet föl az életmű újraértelmezése és újraértékelése során. Erre pedig vitathatatlanul szükség volt. Szerb Antaltól utoljára Poszler György írt kiváló monográfiát, csak hogy annak már jó negyven éve – az pedig talán még a tudományos életben kevésbé jártas olvasók számára is könnyűszerrel belátható, hogy ez alatt az idő alatt bizony sok mindent máshogyan látunk, máshogyan értékelünk, máshogyan (szabadabban) beszélünk bizonyos dolgokról. Kiváltképp egy olyan, már a maga korában is vitatott megítélésű szerzőről, akit egyrészt még ma is rajongás övez, másrészt megsemmisítő kritikák is születtek műveiről.

Egy jó monográfus minden bizonnyal azért foglalkozik egy adott témával, mert az intenzíven, akár szenvedélyesen is érdekli. Nehezen tudom elképzelni, hogy valaki személyes involváltság nélkül bíbelődjön évekig valamivel, pusztán a kötelező szakmai feladatot végrehajtva. Az irodalomtörténésznek azonban két szenvedélyt kell egyidejűleg kielégítenie: a tárgya és a tudomány irántit. A kettő között olykor-olykor feszültségek lehetnek, hiszen a tudományos, módszeres elemzések nem egyszer gyengébb pontokra, kérdéses felületekre világíthatnak rá a vizsgált (és szeretett téma) vonatkozásában. A jó irodalomtörténésznek azonban bizonyos értelemben művésznek is kell lennie; ösztöneire, ízlésére, tudására hagyatkozva megtalálni azt a megoldást, mely sem a tárgyat nem állítja pőrén és védtelenül a tudományos nehézfegyverzet elé, sem pedig a téma iránti elfogultság nem akadályozza a módszeres elemzést. Van példa erre is, arra is. De hál’istennek, Havasréti József monográfiája kiegyensúlyozott ebből a szempontból: az olvasó számára világos, hogy a szerző egyáltalán nem közömbös tárgya iránt, hanem odaadóan gondolja, ám a feldolgozás módja korántsem apologetikus, hanem sokszor meglehetősen kritikus.

Márpedig Szerb Antal esetében erre nagy szükség van. Mint fentebb is volt róla szó, meglehetősen ellentmondásos szerzőről van szó, aki egyaránt képes rajongást és teljes elutasítást is kiváltani, olvasói életkorától, ideológiai elfogultságától, világnézeti beállítottságától, műveltségétől, háttértudásától, stb. függően. Az irodalomtörténész feladata pedig nem más, mint a „talált tárgy megtisztítása”; vagyis a ráakódott, ideologikus, elfogult értelmezések lehántása, és magának a tárgyaltnak a felmutatása.

Világos, hogy ez nem kis feladat, hiszen rengeteg háttérismeretre van szükség ahhoz, hogy minden apró részlet a helyére kerüljön. A kutatónak tisztában kell lennie az adott kor mindenféle (társadalmi, kulturális, történelmi, politikai, stb.) viszonyaival, minden apró kis

részlettel, ami a téma szempontjából jelentőséggel bírhat. Csakhogy Szerb Antallal foglalkozni nem csak azért extrém sport, mert sok műfajban alkotott, hanem mert korának egyik legműveltebb figurája volt. A könyvember mintapéldánya, aki gyakorlatilag mindent elolvasott, amit irodalom címen tartottak számon valaha a nyugati, s természetesen a magyar kultúrában. Angolul, németül, franciául, magyarul. A monográfusnak természetesen nem lehet feladata az, hogy maga is ugyanúgy bejárja ezeket az utakat, mint a tárgyalt szerző, de a főbb csapásokon neki is végig kell mennie. Ám ez sem kevés, hiszen a kor tudományos élete meglehetősen sok újdonsággal szolgált, Szerb pedig mohón falta azokat a könyveket, melyek új elemzési szempontokat kínáltak az irodalom és a kulturális folyamatok megértéséhez – a monográfusnak pedig nem csak, hogy követnie kell ezen az úton, de rá vár az újraértékelés feladata is.

A könyv szerkezete sokat elárul a feldolgozás módszeréről is, hiszen a 12 fejezet Szerb Antal egy-egy művét vagy életének egy-egy szakaszát dolgozza fel. Mintha Descartes módszertani javaslatainak szellemében járna el a szerző, aki megfelelő módon tagolja a problémákat, s mindegyiket annyira részre osztja, amennyire csak lehet, s „amennyit a probléma megkíván”¹. A karteziánus módszer szerinti rendszerezés kétségkívül megkönnyíti nemcsak a kutató, hanem az olvasó dolgát is. Minden egyes részprobléma külön alfejezetbe kerül, s így világos, áttekinthető képet kapunk Szerb Antal életéről és pályájáról. Minden nagyobb fejezet végén található egy összefoglalás, mely röviden kiemeli a súlypontokat, s így könnyebben rögzülnek az olvasottak. A tagolásnak köszönhető továbbá, hogy aki csak egy-egy műre vagy problémára kíváncsi, annak sem kell az egész könyvet végigolvasnia, hanem az adott fejezetben könnyen tud tájékozódni. A monográfia tehát szerkezetét tekintve tökéletesen olvasóbarát, ezt nagy erényének tartom.

Nyelvét tekintve sincsenek fenntartásaim vele kapcsolatban. Egy, a szerzővel készült interjúból² tudhatjuk, hogy a kiadó még ennél is közérthetőbb nyelvre próbálta ösztönözni, de végül elfogadták ezt a verziót. Havasréti József nem tömi tele a könyvet az irodalomtudományos zsargon fordulataival, és akit egy kicsit is érdekel a téma, az könnyen meg fog birkózni az értelmezés feladatával. Fel-felbukkan ugyan néhány olyan kifejezés, ami még a szakmabeli számára is nehezen érthető (pl. a „tautogorikus” szó a 415. oldalon), viszont az internet korában már nem lehet kifogás az, hogy az ilyesminek nehéz utánanézni.

Mindent együttvéve tehát egy jól használható, könnyen áttekinthető kézikönyvet kap a kezébe az olvasó, aki nem csupán Szerb Antalról juthat kimerítő tudáshoz, de a korról, annak tudományos, kulturális, politikai, társadalmi életéről is. Talán túlságosan is kimerítő; a könyv legalábbis inkább mérsékelt fogyasztásra ajánlott, nagykanállal habzsolva könnyen megfeküdheti az ember gyomrát a rengeteg információ. S még egyszer hangsúlyoznám, hogy minden túlzás nélkül beszélhetünk rengeteg információról, hiszen Havasréti József rendkívüli alaposággal derít fel minden egyes apró kis részletet, ami bármilyen kapcsolatban van tárgyával, s az olvasónak csakhamar az a benyomása támad, hogy a kutató aligha rendelkezik kevesebb műveltséggel, mint az olvasottsága miatt legendás Szerb Antal. Egy dolog van, amiben az egykori filosz mégis utolérhetetlen: ez pedig az utánózhatatlanul szellemes és frivol stílus, mely nevetésre készíti az olvasót még tudományosnak szánt könyvei olvastán is.

Minden életmű-monográfus szembesül azzal a kérdéssel, hogyan oldja meg az életút és az életmű feldolgozását; mekkora jelentőséget tulajdonítson az előbbinek, egymást váltó fejezetekben tárgyalja őket, avagy egyiket a másikba ágyazva. Szilágyi Zsófia nemrég megjelent Móricz-monográfiája az utóbbira, Havasréti József Szerb Antal-könyve pedig az utóbbira példa, ám mindkettő következetesen, jó arányérzékkel és inkább tárgyának sajátosságaihoz alkalmazkodva, mint doktriner módszereket követve valósította meg célkitűzését. Móricz fordulatokban és eseményekben gazdag, mozgalmas életét aligha lehetett

¹ Descartes: Értékezés a módszerről. A hivatkozás most nem tudom megadni, majd utánajárok.

² <http://magyarnarancs.hu/konyv/havasreti-jozsef-szerb-antal-89739> (a letöltés ideje: 2014. 08. 08.)

volna kipreparálni a műveiből, Szerb Antal viszont egy felsőgimnáziumi tanár teljesen szokványos életét élte, egészen addig, amíg engedték neki, ezért indokoltabb az ő esetében az életrajz külön egységekbe izolálása. Három fejezet foglalkozik a korán elhunyt filosz életével, családi körülményeivel, szerelmeivel, írói stílusával és alkatával, és mindazon megpróbáltatásokkal, melyeknek zsidósága miatt volt kitéve.

Rögtön a legelső a *Szerb Antal – Arcképzés* címet viseli. Kicsit erőltetettnek tűnő szóalkotás, bár az kétségtelen, hogy pontosan és tömören kifejezi, mi is a szerző célja: arcképet alkotni. Érdekes hosszabban idézni a szerzőt: „... Szerb írásainak és személyiségének figyelmes tanulmányozása, az életpálya és az életmű összefüggéseinek alaposabb vizsgálata, valamint a Szerb által nagyon gondosan formált irodalmi önarckép részleteinek és hátterének tanulmányozása összefüggésében és egyértelműen arra utal: Szerb a legnehezebben kiismerhető írástudók közé tartozott. A személyes alkat mélyrétegei, az identitásproblémák, a félelmek és szorongások, az irodalmi hivatástudat sajátosságai, a történelmi körülmények, a társadalmi helyzet visszasságai együttesen determinálták ezt a kiismerhetetlenséget. [...] Könyvem célkitűzése ugyanakkor távol áll bármiféle »leleplezéstől«; az életrajzi és társadalmi hatások, az esztétörténeti és irodalomtörténeti inspirációk rekonstrukciója mellett azt szeretné láthatóvá tenni, hogy a Szerb alkatában, ízlésében, írásaiban, irodalmi és életrajzi gesztusaiban megfigyelhető polaritások és ambivalenciák miképpen határozzák meg életművének sajátos kifürkészhetetlenségét, de mondhatjuk így is: titokzatosságát.” (9-10.) Ezek után katonásan rövid alfejezetek következnek, melyek tömören vázolják Szerb családi- és életkörülményeit, alkatát és egyéniségét, vallásosságának kérdéseit, politikai nézeteit. További három fejezet pedig azokat a témákat járja körül alaposabban, melyeknek az író-irodalomtörténész életében és sorsának alakulásában nagy szerepük volt.

„A Szerb-oeuvre egyik lényeges kontextusa a szerelemfilozófia mibenléte, illetve a szexualitás megítélése” (83) olvashatjuk a második fejezet összegzésében, előtte pedig hosszas és alapos elemzéseket Szerb szerelmi életéről, szerelemfilozófiájáról, kapcsolatairól. Melyekből fény derül többek között az író szerelmi életének egy rejtett aspektusára, a lappangó homoszexualitásra, ami majd a későbbi regények egyik fontos motívuma lesz. Szerb szerelmi élete azonban nem tartogat olyan pikáns részleteket, mint mondjuk a Móricz, hiszen egészen szokványosan beleszeret pár nőbe, kétszer házasodik, és feleségéhez hű marad. Annál izgalmasabbak gondolatai a szerelemről és a nőkről, melyek bizony sem túl sok életszerűségről, sem pedig túl sok liberalizmusról nem tanúskodnak. De egy könyvembertől aligha meglepő, ha szerelmi életében is olyan szerzőkre támaszkodik, akiknek többnyire csupán nagyon elvont, konzervatív, és korlátoltan dogmatikus véleményük volt a női nemről, a szerelemről és a testiségről egyáltalán, mint Lukácsnak, Kierkegaardnak és Platónnak. Mindezek tükrében Szerb is a több évszázados sztereotípiák foglya marad, melyek szerint a nők inkább testi, mint szellemi lények; az a dolguk, hogy szépek legyenek, és ne akarjanak még okosak is lenni; és ha a nő mégis valamennyire okos és intelligens, akkor is inkább legyen a férfi megértő társa, aki csodálattal hallgatja a fennkölt kinyilatkoztatásokat, nem pedig autonóm és szellemileg egyenrangú partner. Mindez nem teszi túl szimpatikussá Szerbet. Később aztán neki is a saját bőrén, fájdalmasan kellett megtapasztalnia, milyen is az, ha az ember ki van szolgáltatva mások előítéleteinek...

Külön fejezet foglalkozik Szerb karrierjével. A mai olvasó mélységesen igazságtalannak találhatja, hogy felsőkereskedelmi iskolai tanárként volt kénytelen boldogulni, és csak *A magyar irodalom története* megjelenése után lett magántanár a szegedi egyetemen, hiszen manapság is vonulnak nyugdíjba egyetemi tanárok szerényebb és kisebb jelentőségű életművel, mint amekkorát a fiatalon meggyilkolt Szerb hátrahagyott. Az azonban közös a régi és a mostani idők között, hogy az értelmiségi mindennapos, kicsinyes anyagi gondok között él, és a főállása mellett mindenféle egyéb pénzkereseti lehetőséget megragad.

Szerb a tanári fizetése mellett vállalt még fordításokat, írt folyóiratokba, lektorált kiadóknak könyveket, dolgozott a rádióknak, és még így is nehézségei voltak, ám mindemellett hozott létre egy gazdag és páratlan életművet.

Egy nagyon fontos fejezet foglalkozik továbbá azzal, hogy milyen szellemi áramlatok voltak befolyással Szerb tudományos és szépirodalmi munkásságára. Az egyik legizgalmasabb kérdésnél vagyunk, hiszen olyan alkotóról van szó, aki gyakorlatilag mindent magába szívott, ami a maga korában új volt, s ezeket a maga sajátos ízlése és lelkialkata szerint dolgozta fel. Havasréti több helyen is említi Szerb egzaltációra való hajlamát, ami magyarázattal szolgál arra, miért rajongott annyira a vallástörténetért, és miért volt gyanakvó a felvilágosodással szemben. A fejlődést és a civilizációt illető kételyei tették fogékonnyá Spengler tanaira, melyek erős kultúrpeszsimista hangoltsággal hirdették a Nyugat alkonyát, mindezt tetszetős kultúrmorfológiai elemzésekkel alátámasztva. Szerbre nagy hatást gyakorolt továbbá a német szellemtörténet, valamint ennek magyar recepciója; Kerényi Károly vallástörténeti munkái, Huizinga kultúrtörténetei, stb.

Ahelyett, hogy valamennyi, a Szerb tudományos munkásságát taglaló fejezetről szót ejtenék, csupán egyre szeretnék koncentrálni, mely *A magyar irodalom történetével* foglalkozik. Ezt már csak az is indokolja, hogy maga a mű mintegy próbaköve is a fenti elméleteknek és tudományos hatásoknak, másrészt pedig kétségtelen, hogy Szerb egyik legnagyobb hatást kiváltott munkájáról van szó – pozitív és negatív értelemben egyaránt. Valamint ebben a fejezetben mutatkozik meg talán a leginkább Havasréti József feldolgozási módszere: a végtelen türelem és aprólékosság, mellyel tárgyát feldolgozza, és megkísérel minden szálát elvarrni, ugyanakkor a kritikákkal sem fukarkodik.

Az egyik vitás kérdés a MIT kapcsán a nemzeti-konzervatív irányhoz való viszonya: „a Szerbbel kapcsolatos kritikai félreértések jelentős része az ehhez az irányzathoz való ellentmondásos viszonyából keletkezett” (219). Hiszen – ahogyan a monográfus elemzi – ez az irány bonyolult kapcsolatban van a pozitivizmussal és az összehasonlító irodalomtörténettel, ezért nehéz egységesen vagy következetesen viszonyulni hozzájuk. Amiben Szerb mégis következetes volt, az a dagályos, pátoszos nacionalista retorika elvetése, és leváltása egy frissebb, modernebb, frivolabb nyelvvel – amivel óriási támadási felületet nyújtott bírálóinak, akik tűrhetetlennek találták, hogy a „pesti aszfaltirodalom” bevonuljon a tudományba. Havasréti alaposan feltérképezi a mű recepcióját, melyből nem csak az derül ki világosan, hogy maga a MIT milyen fogadtatást kapott, de az is, hogy ez az esemény tágabb kontextusba illeszkedik. Szó van itt arról a vádpontokról, mely a „Nyugat magyartalanságai” névvel íródott bele a magyar irodalomtörténetbe, s melynek szellemében Szerb nyelvhasználata is a modern, kozmopolita, áramlatoknak a tünete. Ezen belül is elfogadhatatlan, hogy a pesti, beszélt, „korcs” nyelven szólal meg, tiszteletlen, nyegle hangvételben, ami miatt a szerzőt kritikusan infantilisnak, éretlennek titulálták, továbbá az iróniával sem tudtak mit kezdeni. Emellett ugyanakkor – ahogyan Havasréti megjegyzi – „az elismerő bírálatok arról írtak, hogy Szerb stílusa aláássa az irodalomról való akadémikus, illetve közéleti beszéd megszokottá vált kultikus-szakrális hangját” (247).

A monográfus külön alfejezetben tárgyalja a népi és az elit kultúra egymáshoz való viszonyát, ami jelzi, hogy nem partikuláris kérdésről van szó, hanem a könyv egyik nagyon fontos, s egyszersmind legvitathatóbb módszertani előfeltevéséről. Ahogyan meg is jegyzi: „Szerb felfogása a paraszti-népi kultúráról gyakorlatilag minden ponton bírálatot váltott ki a kortársak körében” (221). Ez aligha meglepő, és akár abba is belegondolhatunk, milyen bírálatokat kapna ma a könyv emiatt (és milyen stílusban!), akkor szinte szerencsésnek tarthatjuk a szerzőt, hogy akkoriban még nem volt internet. Gondoljunk bele, milyen fogadtatásra számíthatna ma egy olyan irodalomtörténész, aki le merné írni, hogy „az őstörténet/ősmagyarság műveltségéből semmilyen adat nem maradt ránk, ezért voltaképpen felesleges ezzel foglalkozni” (221)! Megengedőleg azért hozzáfűzi, hogy a folklórkutatás

valami támponttal mégis szolgál, de a „Folklore, totemállat és népmese még nem tartoznak a szellem történetéhez, még nem kifejeződési formái a nép eidosának” (idézi Havasréti, 223).

Az, hogy Szerb mit tekint a magyar szellemhez tartozónak, és mit tekint már áttekinthetetlen, ködös területnek, az végső soron módszertani kérdés is. Az a tétel azonban, mely szerint a népi kultúra „úgy veendő figyelembe, mint az elit rétegektől lesüllyedt kulturális termék” már meglehetősen koncepciózus csúsztatás, mely tudományos szempontból sem állja meg a helyét. Ahogyan a monográfus kommentálja: „Szerb pusztán józan eszének használata alapján is arra a belátásra juthatott volna, hogy a felső rétegek kultúrája és a paraszti társadalom kultúrája közötti mozgások és kölcsönhatások természetével kapcsolatban az igazság valahol középen keresendő” (226). Havasréti több oldalról is körbejárja ezt a kérdést; verstani, zenetörténeti elemzéseken, valamint Neumann vonatkozó munkájának értelmezésén keresztül, melyből kiderül, hogy Szerb ebben a kérdésben nem kicsit elfogult: erős averziói vannak a népi kultúra eszményítésével kapcsolatban, valamint már-már dogmaként kezeli a Nyugathoz való tartozást.

Mindezek tükrében különösen érdekesnek tűnik az, amit Havasréti megállapít: „egy szempontból Szerb nagyon is hagyományos módon, mégpedig a reprezentatív közösségi eredetmonda formájában jelentette meg a magyar irodalom történetét” (247). Ebből pedig arra következtet, hogy a szerző „nem egyszerűen leváltani szerette volna a korábban abszolút tekintélyű nemzeti-szagrális irodalomtörténeti narratívát, hanem megújítani is” (uo.). A megújulás egyik tétje az, hogy Szerb a magyar irodalom történetét nem az európai irodalommal szemben vagy legalábbis ettől izolálva gondolja el, hanem annak szerves részeként, vagyis az európai hatások nála nem idegenek. Havasréti ebből kiindulva mutat rá a MIT „két másik allegorikusnak mondható” jelentésrétegeire: „az egyik a *modernizáció* kérdéséhez kapcsolódik, a másik a *civilizációs folyamat* kérdéséhez” (250). Vagyis a megújulásra tett kísérlet egyszersmind a magyar kultúra, a magyar irodalom modernizációjával függ össze, valamint a civilizációs folyamatok sürgetésével. Ahogyan végül Havasréti összegez: „A MIT sajátos varázsához (felfogástól függően vonzerejéhez vagy taszítóerejéhez) hozzátartozik, hogy Szerb könyvében az identitás megvallása és a közösségi képviselő elve egy erőteljesen másféle nyelvhasználaton keresztül fogalmazódik meg, mint amely a harmincas években elfogadottnak számított” (254).

A Szerb szépirodalmi munkásságát bemutató fejezetek közül is csak egyet szeretnék kiemelni, annak a regénynek az elemzését, mely talán még ma is a legnépszerűbb az író munkái közül: az *Utas és holdvilág*ot, melyről Havasréti is azt írja, hogy „valószínűleg ez a regény Szerb legambiciózusabb szépirodalmi munkája” (385). Az elemző itt is éppoly alaposan és kritikusan jár el, mint az összes többi Szerb-munka kapcsán: átfogó képet kapunk a regény előzményeiről, fogadtatásáról, jelentésrétegeiről. Talán azt sem túlzás kijelenteni, hogy amekkora élményt jelent a kamasz olvasónak a regény, legalább akkorát jelenthet a felnőttnek a mű alapos elemzését olvasni. Az előbbi az atmoszféráért, a hangulatokért, Olaszországért, a kultúráért rajong, és lázadásának motívumait látja igazolva, az utóbbi pedig voltaképpen önmagával szembesül; azzal, hogy mi volt neki olyan fontos valaha, és miért.

Sok kisebb alfejezet tárgyalja az egyes jelentésrétegeket a regényben. A cselekmény rövid ismertetése után általában az utazás motívuma kerül elő; az utazás mint tömegturizmus, de úgy is, mint szimbolikus folyamat, melynek egzisztenciális tétje is van. A regény esetében, melyben a „pszichoanalízis, illetve az archeológia jelenléte annyira meghatározó” (397), kétségtelen, hogy afféle beavatási rítusról, alászállásról van szó – állítja a monográfus, amit a regény topográfiai szerkezetének feltárásával igazol. Egymás mellett, vagy pontosabban egymásra olvassa a tájak, helyek és a történelem viszonyait, különösen érdekes, amit a „liminális helyekről” ír: a síkatorokról, ahol veszély fenyegeti az utazót. Róma pedig egyenesen sorsmetaforaként szolgál Mihály számára; „történelmi, építészeti, vallási összetettsége a hős sorsát szövő démonikus erő összetettségét testesíti meg” (406). A

topográfia tágabb kontextusa a táj, mely sajátos morfológiával és filozófiával rendelkezik a regényben.

Aztán ott van a vallástörténeti vonulat, melyet leginkább Waldheim Rudi képvisel, akinek alakját három kortárs figurából gyúrta össze Szerb. Erős erotikus atmoszférája van továbbá a regénynek, és – ahogyan Havasréti elemzi – a szexualitás mutatkozik meg azon terepként, ahol a konvencióknak való megfelelés valamint az áthágás egyaránt megfigyelhető. Az utóbbihoz tartozik a nem is annyira rejtett homoszexualitás jelenléte is, valamint a testvérek közötti incesztiózus jellegű szerelem. A vallástörténet mintegy magyarázó eszközüül szolgál az erős szexuális töltet és a regényben megjelenő halálkultusz számára, hiszen a professzor hosszú eszmefuttatást szentel az erotika és a halál szoros kapcsolatának.

Az irodalomtörténész sorra veszi mindazon regényeket is, amelyek mintául szolgálhattak Szerb műve számára, vagy legalábbis tematikai rokonságban állnak vele. Márai, Cocteau, Wilder regényeit említi, amelyekben az utazás, a gyermekkor mítosza, a szexualitás, az irodalmi geográfia és a kulturális exkluzivitás hasonlóan nagy szerepet játszik. A végén pedig úgy összegez, hogy a regényben „olyan sorsmotívumok fogalmazódnak meg, vagy olyan látens motívumok válnak felszínivé, melyek a regénybeli Mihály életére, de valójában – ismét csak a Szerb-életpálya és a Szerb-oeuvre egészére tekintve – Szerb életére is meghatározóak és tanulságosak” (435).

A monográfia utolsó fejezete Szerb Antal életének utolsó időszakával foglalkozik. Természetesen ebben sem csak az író életének halála előtti éveiről, annak körülményeiről kapunk alaposabb képet, hanem mindazon állapotokról, melyek az akkori Magyarországon uralkodók voltak. A fokozódó antiszemitizmusról, melytől Szerbet még katolicizmusa sem védte meg; Palló Imre nyilas képviselő parlamenti felszólalásától, melyben magyarellenes tendenciája miatt támadta a MIT-et; a Baumgarten díjak odaítélésében döntő szerepet játszó Babits hezitálásáról, hogy miért ne jutalmazták az anyagi gondokkal küzdő Szerbet; a munkaszolgálat körülményeiről, stb. A krónikás tárgyilagosan fogalmaz: „Szerb kirekesztése a többségi társadalomból, állásvesztése, perifériára szorulása, munkaszolgálatra kötelezése. majd embertelen körülmények között bekövetkezett halála egyenes következményei voltak a zsidóság elleni intézkedéseknek” (625). Havasréti kísérletet tesz rá, hogy megfejtse Szerb bonyolult identitásképletét, mely a maga korában egyáltalán nem volt egyedi: a magyarországi, de főleg a nagyvárosi, budapesti zsidóság is hasonló dilemmákkal vívódott. S különösen tanulságos a könyv *Epilógusa*; annak elemzése, hogyan próbált elszámolni a mindenkori utókor Szerb halálával.

Közhelynek tűnhet, de valóban hiánypótló munka Havasréti József könyve, azt sem túlzás kijelenteni, hogy a kortárs magyar irodalomtudomány nagy eseményei közé tartozik megjelenése. Az egyszeri olvasó csak remélni meri, hogy hamarosan hasonló monográfiák követik majd, s belátható időn belül törlesztve lehetnek a felgyülemlett adósságok.